
L'ENSENYAMENT DEL CATALÀ A LA RÀDIO DURANT EL TARDOFRANQUISME: *CURSOS DE CATALÁN* (1969) DE RÀDIO BARCELONA*

THE TEACHING OF CATALAN IN THE RADIO DURING THE LATE-FRANCOISM: *CURSOS DE CATALÁN* (1969) OF RÀDIO BARCELONA

DANIEL CASALS I MARTORELL & MAR MASSANELL I MESSALLES

Universitat Autònoma de Barcelona

daniel.casals@uab.cat / mar.massanell@uab.cat

Resum: En el context dels intents de recuperació de l'ensenyament del català que van succeir-se durant la dècada dels seixanta, el 1969 Ràdio Barcelona va posar en antena el programa *Cursos de catalán*, ideat i escrit pel poeta, gramàtic i editor Miquel Arimany, al qual posaven veu ell mateix i els locutors Isidre Sola, Enriqueta Teixidó i Xavier Ubach, dirigits per Armand Blanch. El programa, que es va estroncar a la trenta-tresena emissió, tenia com a objectiu fonamental l'extensió del coneixement del català entre el col·lectiu immigrant, condició imprescindible per a eixamplar-ne l'ús. El present article analitza les característiques del curs: l'alternança de castellà i català com a llengües vehiculars; la comparació amb el castellà com a recurs pedagògic per a l'aprenentatge del català; els avantatges i inconvenients del canal radiofònic per a l'ensenyament de la llengua; l'amenitat del radioteatre com a estratègia per a atreure l'audiència i fidelitzar-la; la diferenciació respecte del castellà com a fil conductor en la tria de continguts; la ideologia lingüística subjacent en el curs; els esments d'autoritat, i l'elusió de la diversitat dialectal.

Paraules clau: Miquel Arimany, Ràdio Barcelona, mitjans de comunicació, ensenyament del català, difusió de la normativa, tardofranquisme.

(*) Aquest article ha estat possible gràcies al Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona (2017 SGR 1696) i al projecte de recerca subvencionat pel MINECO FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE). Donem les gràcies a Joan A. Argenter i a Jordi Mir per les informacions que ens han facilitat i pel seu assessorament. Així mateix, agraïm les orientacions sobre Miquel Arimany que ens han donat el pare Josep Massot i Manuel Llanas. Reagraïem també Víctor Pallàs pels materials que ens ha fet arribar i Xavier Ubach per l'entrevista que ens ha concedit.

Abstract: In the context of the attempt to recover the teaching of Catalan during the Sixties, in 1969 Ràdio Barcelona put on the air the program *Cursos de catalán* (*Catalan courses*), designed and written by the poet, grammarian and publisher Miquel Arimany, with his own voice as well as the voices of announcers Isidre Sola, Enriqueta Teixidó and Xavier Ubach, who were directed by Armand Blanch. The main aim of this program, which was cancelled after thirty-three issues, was the spreading of knowledge of Catalan among immigrant group, as a necessary condition to expand its use. This paper analyses the characteristics of the course: the alternation between Spanish and Catalan as vehicular languages; the comparison with Spanish as an educational resource to teach Catalan; the advantages and disadvantages of the radiophonic channel for language teaching; the pleasantness of radio drama as a strategy to attract the audience and to retain it; the focus on the differences with Spanish as the thread in the selection of contents; the underlying linguistic ideology in the course; the reference to linguistic authority, and the avoidance of dialect diversity.

Key words: Miquel Arimany, Ràdio Barcelona, the media, teaching of Catalan, spreading of linguistic norms, Late-Francoism.

1. INTRODUCCIÓ

Durant els anys seixanta, encara en ple franquisme, es va iniciar la recuperació, clandestina o tolerada, de l'ensenyament del català, naturalment no pas dins del marc de l'ensenyament públic, sinó en l'àmbit de l'associacionisme català (Vallverdú 1968). També durant aquell decenni van proliferar les seccions i els espais destinats a l'extensió social de la normativa lingüística als mitjans de comunicació, recuperant una tradició amb arrels pregones (Solà 1977). Així, a la premsa, la segona meitat dels seixanta va ser fructífera en seccions especialitzades en la difusió del català normatiu: a tall d'exemple, podem citar els *Aclariments lingüístics* que Josep Ibàñez Senserrich, primer (1966-1967), i Albert Jané, després (1967-1970), van publicar al setmanari cultural *Tele/estel* (Casals & Faura 2015) i la secció que, sota diversos títols, Josep Munté va fer per a *Tele/èXprés* a partir de 1967 (Solà 1977: 180); també *Lecciones de catalán para todos*, que Lluís Artigas i Enric Cormenzana van elaborar per a *El Correo Catalán* entre 1969 i 1975 (Casals 2008).

En l'àmbit de la radiodifusió, durant els anys més foscos del franquisme, Ràdio Barcelona havia recuperat el català per a les adaptacions teatrals, sota la direcció d'Armand Blanch. Va ser-ne pionera la representació de *Canigó*, de Jacint Verdaguer, que aquesta emissora va fer el 17 de maig de 1945 (Casals 2006), la qual va trobar con-

tinuïtat, durant els anys cinquanta, en una emissió mensual de radioteatre en català. Progressivament, aquesta llengua va anar guanyant-hi presència. Ràdio Barcelona va posar en antena a partir del 13 de gener de 1962 el programa *Radioscope*, dirigit i presentat per Salvador Escamilla. Aquest espai s'emetia en castellà, per bé que inseria tocs de català (com la salutació: «Bon dia, Catalunya») i va esdevenir un referent en la difusió del fenomen emergent de la Nova Cançó (Franquet 1994: 215-216). I de febrer a juny de 1971, Ràdio Barcelona va emetre el programa d'actualitat cultural *En totes direccions*, presentat i dirigit per Jaume Picas (Casals 2009).

En el marc d'aquests intents de recuperació de l'idioma, i coincidint amb les celebracions reivindicatives que al llarg de 1968 es van fer de la figura normativitzadora de Pompeu Fabra en el centenari del seu naixement, Ràdio Barcelona va prendre la iniciativa d'incloure a la seva graella un programa d'ensenyament del català, que comptava amb el precedent, a la mateixa emissora, de les *Converses del Miliu*, radiades entre 1934 i 1935, just abans de l'esclat de la guerra civil. En aquest espai, que tenia l'objectiu de depurar de barbarismes el català parlat, el professor Artur Balot escrivia els guions de les converses entre el locutor i ventríloc Joaquim Torres Vilalta, «Torsky» —el centenari del qual s'esqueia justament l'octubre de 1969—, i el personatge infantil Miliu (Franquet 1994: 103).

Amb el present treball ens proposem analitzar el resultat d'aquesta iniciativa, que es va concretar en el programa *Cursos de catalán* que Ràdio Barcelona va posar en antena la tardor de 1969, del qual hi va haver trenta-tres emissions, d'una durada d'entre cinc i dotze minuts, els enregistraments de les quals es conserven a la fonoteca de la Biblioteca de Catalunya. Algunes publicacions de l'època donen testimoni del curs, alhora que es lamenten que l'emissió es faci per freqüència modulada, llavors molt poc estesa, i no per ona mitjana. Així, al número d'octubre de 1969 de la revista mensual *Serra d'Or*, a la secció «Una mica de tot», s'informa que «Tots els dilluns, dimecres i divendres, a $\frac{3}{4}$ de 10 del vespre, Miquel Arimany dona un curset de català a través de Ràdio Barcelona i per freqüència modulada» i s'afegeix: «Semblaria convenient que, per a una major eficàcia, aquestes classes fossin fetes també en freqüència normal». També al número 155 [10/10/1969] del setmanari cultural *Teleestel*, Josep Faulí recull, a la secció «Les lletres», la notícia de les «llicions radiofòniques» emeses per Ràdio Barcelona, en què «català i castellà conviuen» atès que s'adrecen «a la vegada, en síntesi reeixida, a catalans i no catalans», i tanca la notícia amb aquesta pregunta: «i per què, Senyor, per F.M., que té tant poca de gent, en una emissió semiclandestina?».¹

1. El Ministeri d'Informació i Turisme encapçalat per Manuel Fraga va aprovar, mitjançant el «Decreto 4133/1964, de 23 de diciembre», l'anomenat *Plan transitorio de ondas medias para la Radiodifusión española*, per

El poeta, gramàtic i editor barceloní Miquel Arimany i Coma (1920-1996), fundador i director de la revista literària *El Pont*, que justament el 1969 havia obtingut el permís de la censura, descriu així aquell episodi a les seves *Memòries* (Arimany 1993: 387-388):

[...] l'any 1969, van demanar-me de Ràdio Barcelona si els podia fer una classe de català. N'havien fet alguns altres intents en anys anteriors, sense que els ho permetessin. [...] potser els havia arribat la veu que m'havia sortit victoriós en diverses coses que comptaven amb l'oposició de la censura [...] i van posar confiança en un meu *savoir faire* en qüestions d'aquest ordre. [I] Els vaig organitzar unes sessions que no eren unes estrictes classes gramaticals, sinó escenes protagonitzades per la companyia teatral de la ràdio amb Isidre Solà de cap de companyia, una mena de *sketxos* teatrals. [...] penso que els meus *sketxos* devien venir a ésser com un «Digui, digui» de pobre, però una mena de «Digui, digui» que permeté que es fessin per primer cop [...] unes classes de català per ràdio, que no s'haurien aconseguit potser presentant-les com ja s'havia intentat d'una forma estrictament gramatical.

No va ser l'única iniciativa d'aquesta naturalesa o similar en l'àmbit radiofònic. El mateix 1969 Ràdio Popular de la Plana va començar a emetre en la llengua del territori *Nosaltres els valencians*, programa que es va gestar entre els participants d'un curset de català organitzat per l'associació juvenil «Els Lluïsos» de Vila-real (Sánchez-Pantoja & Pitarch 2009: 126-127). I uns anys més tard, el 1974, Ràdio Peninsular de RNE-València va posar en antena el programa cultural *De Dalt a Baix*, el primer que s'emetia en valencià per aquesta emissora —i que va assolir ben aviat un gran èxit—, el qual contenia una secció dedicada a la correcció de barbarismes sota el títol de «Qüestions de llengua» (Casanova 2000).

a ordenar el panorama radiofònic estatal mitjançant dues mesures: la reducció del nombre d'emissores d'ona mitjana en funcionament i la implantació de la radiodifusió en freqüència modulada, a la qual es pretenia que s'adaptessin les emissores locals i comarcals, moltes de les quals estaven associades a la Cadena SER, com Ràdio Barcelona. Prèviament, el «Decreto 1524/1959, de 18 de agosto» de la Presidència del Govern establia que els receptors de ràdio fabricats a Espanya a partir de l'1 d'octubre de 1960 havien d'incorporar circuits per a la recepció de la freqüència modulada. Segons reporta Balsebre (2002: 11, 396, n. 51), «La publicidad de la revista *Blanco y negro* valora en 1960 el precio de los receptores con sintonía en FM incorporada en una cantidad que oscila entre las 2 900 y las 7 760 pesetas, una cifra todavía excesivamente cara para la mayoría de los españoles». I afegeix (Balsebre 2002: 11, 398): «en un mercado discográfico todavía en estado emergente, con unos empresarios de radio reuientes a aceptar la incorporación de la FM, que consideraban radiodifusión de segunda categoría, pues ignoraban todavía la rentabilidad de la futura FM musical, la explotación de la radiodifusión en FM únicamente obtenía el apoyo de la administración de Manuel Fraga en la medida en que pudiera actuar como un instrumento *limpiador* de las interferencias provocadas por la saturación de frecuencias que padecía el dial de la onda media, y, en segundo lugar, en la medida también en que la reducción del ámbito de acción de la radiodifusión privada a emisoras de FM de corto alcance contribuyera a la hegemonía de la radio oficial sobre el mapa territorial español».

2. CAPÇALERA DELS *CURSOS DE CATALÁN* DE RÀDIO BARCELONA

IS:²*Cursos de catalán* en Radio Barcelona.

ET: Para ustedes que han llegado a Cataluña procedentes de otras tierras.

IS: Para ustedes que, aunque nacidos aquí, no han tenido ocasión de perfeccionar su idioma.

ET: Esta es una serie radiofónica creada con la exclusiva intención de ayudarles.

IS: Porque, para todos, abrimos seguidamente los minutos que dedicamos a los...

ET: ...*Cursos de catalán* de Radio Barcelona.

IS: Las lecciones corren a cargo del profesor Miquel Arimany.

ET: A quien ayudan con su voz Isidro Sola, Enriqueta Teixidó y Javier Ubach, bajo la dirección de Armando Blanch.

Aquesta capçalera obria cadascuna de les emissions del programa *Cursos de catalán* que Ràdio Barcelona va posar en antena el 1969. Com és esperable, conté el nom del programa, dels locutors i del responsable dels continguts, l'únic a qui es manté el nom de pila en català. A més, n'especifica els destinataris, dos col·lectius que, junts, constitueixen el conjunt de l'audiència. El primer —i l'ordre no és casual: com veurem, és el destinatari principal— són els immigrants castellanoparlants, als quals es vol atreure cap a la llengua del país (Ferrando & Nicolàs 2011: 422-424): «Para ustedes que han llegado a Cataluña procedentes de otras tierras». El segon són els catalanoparlants, que no han pogut estudiar la llengua pròpia perquè el franquisme l'havia exclòs del sistema educatiu (Benet 1995: 380-383), circumstància a la qual s'al·ludeix eufemísticament: «Para ustedes que, aunque nacidos aquí, no han tenido ocasión de perfeccionar su idioma». L'èmfasi a remarcar el caràcter no excloent del curs és evident: «Porque, para todos, abrimos seguidamente los minutos que dedicamos a los *Cursos de catalán* de Radio Barcelona».

3. PRIMERA EMISSIÓ: DESTINATARIS I MÈTODE

La primera emissió és, fonamentalment, una presentació del curs, en què s'exposen els recursos del canal radiofònic, els destinataris —aspecte en el qual es fa molt d'èmfasi— i el mètode. Pel que fa al canal, la falta de contacte directe entre professor i alumne es presenta, més que com un inconvenient, com una oportunitat de treure partit dels mitjans expressius que ofereix la ràdio, els quals, tot i que no s'hi expliciten, deuen referir-se a la intervenció de locutors professionals, a la diversitat de veus, a la dramatització dels diàlegs i a l'acompanyament musical. En tot cas, es deixa clar que

2. IS = Isidro Sola, JU = Javier Ubach, ET = Enriqueta Teixidó, MA = Miquel Arimany.

el curs ha estat curosament planificat, no només quant a continguts, sinó també pel que fa a la tècnica.

IS: No es tarea fácil enseñar al que no sabe sin la presencia física simultánea del profesor y del alumno [...]. Sin embargo, lo que por un lado podría ser inconveniente, por otro nos dará una mayor ventaja con la expresividad que nos permite la radiodifusión [...] Las clases de catalán han sido planeadas, tanto en su parte técnica como en su texto, por el profesor Miquel Arimany, quien ha puesto todo su entusiasmo para alcanzar el beneplácito de todos los auditores de Radio Barcelona. Él mismo nos va a dirigir, acto seguido, unas palabras.

En aquests primers mots adreçats per Arimany a l'audiència —els primers del curs en què s'empra el català—, es declara qui són els destinataris de les lliçons, reproduint l'esment als dos col·lectius —nadius i immigrants— inclòs en la capçalera, es remarca que tota l'audiència es troba en l'una situació o en l'altra, i s'hi especifica que la raó de ser del curs és el desig previ d'aprendre el català per part d'aquests dos grups.

MA: Aquestes classes aniran dirigides a radiooients que, com tots els qui senten interès per l'aprenentatge del català, es troben en una de dues situacions: una, que són fills de catalans o el català el parlen i els cal només polir-lo i aprendre a escriure'l bé, i l'altra, que són immigrants fa poc temps o nascuts entre nosaltres però de famílies immigrades que no el parlen, i ells no el parlen tampoc i l'entenen amb dificultat, però el volen aprendre.

Tot seguit, es reprèn l'ús del castellà, llengua vehicular majoritària, i es justifica que se'n faci aquest ús com un recurs pedagògic per a arribar amb més facilitat als immigrants. Tanmateix, amb una visió força optimista dels resultats que es poden assolir, s'anuncia un canvi cap al català quan el progrés del curs faci que, per als immigrants, rebre-hi les lliçons ja no sigui una barrera per a accedir als continguts, sinó una pràctica per a refermar-los.

IS: Nos dirigimos ahora a aquellos de ustedes, los de habla castellana, que por haber nacido fuera de Cataluña o ser de ascendencia castellana, no hablan aún el catalán o lo hablan muy deficientemente, y tienen deseos de aprenderlo. Para evitarles el doble esfuerzo de captar mis explicaciones gramaticales, si las hiciera en catalán desde un principio, y el esfuerzo que deben dedicar a la retención de las normas, les ahorraremos el primer esfuerzo dándoles esta clase en castellano hasta que, con lo que hayan aprendido, el hecho de hablarles en catalán no les signifique ninguna dificultad, sino, al contrario, un entrenamiento muy necesario.

Després d'aquesta explicació adreçada a «ustedes, los de habla castellana», en veu una altra d'específica per als catalanoparlants, en la veu d'Arimany. S'hi demana comprensió pel fet que la llengua vehicular del curs sigui el castellà i s'hi inclou una

al·lusió, prou explícita per a l'època, a l'autèntic objectiu del curs: l'extensió de l'ús social del català, que passa per l'extensió prèvia del coneixement (Haugen 1983). Tot seguit l'esment a l'autèntic objectiu es tapa amb un propòsit més innocent: emprar el coneixement del català com un recurs que facilita l'aprenentatge d'altres llengües romàniques, fins i tot, en el cas d'un estranger, del castellà.

MA: A aquells que ja el parleu, em cal dir-vos només que estic convençut que sabreu comprendre la utilitat que això té per als qui estan en un grau de coneixement del català més inicial que el vostre i que fer-ho així contribuirà a que cada vegada siguem més els qui parlem la nostra llengua, idioma la bona coneixença del qual auxilia a qui l'assoleix en l'estudi que pugui convenir-li fer un dia del francès, l'italià o el portuguès, o del castellà en el cas d'un estranger [...]

Seguint una pràctica no rara en el programa, aquest fragment és immediatament traduït al castellà, tot i que només els mots finals («Un idioma cuyo dominio ayuda a quien lo alcanza...»). Tot seguit s'entra en el contingut del curs i es fa evident que les lliçons se centraran en les necessitats dels castellanoparlants. Malgrat això, se'ls informa que, de tant en tant, s'inclourà alguna norma de nivell més avançat, expressada en català, perquè el curs sigui útil també als catalanoparlants, i se'ls prega de prescindir-ne. S'estableixen dues llengües vehiculars, doncs, la castellana, majoritària i pensada per a facilitar l'accés als continguts del curs als castellanoparlants, i la catalana, minoritària i reservada per a algunes qüestions lingüístiques superiors, adreçades als catalanoparlants.

IS: Y volviendo a los de habla castellana, una última observación: como quienes ya hablan catalán podrían salir perjudicados si solo diéramos en estas emisiones normas útiles a ustedes, ya que algunas les serían a ellos innecesarias, pues la práctica ya les habría dado el dominio que pretendemos, alguna vez daré alguna norma útil a ellos [...] Por tanto, si me oyen dar alguna norma en catalán, por ahora déjenla de lado: no va dirigida a ustedes sino a ellos.

Finalment, s'exposa el mètode que seguiran les lliçons. A través de dos personatges, als quals s'ha posat els noms del patró de Catalunya i d'una de les patrones de Barcelona, *Jordi* i *Mercè*—els quals en la segona lliçó seran presentats com a esposos—, els locutors dramatitzaran diàlegs de la vida quotidiana, mostres simulades d'interaccions habituals a partir de les quals es faran derivar explicacions de caire lingüístic.

IS: El método para todos será el siguiente: mis amigos Jordi y Mercè [...] tendrán conversaciones de las habituales en la vida. Los radiooyentes prestaran atención a su manera de expresarse, a su acento, como si escucharan a otros catalanes cualesquiera, con la diferencia de que aquí yo les interrumpiré y les haré observar a ustedes en virtud de que norma lo que dicen lo dicen de aquel modo y no de otro.

Acabada la presentació, s'inicia breument la primera classe, que reflecteix el mètode anunciat: un diàleg —amb només tres torns de parla i un xic artificios— protagonitzat pels personatges del Jordi i la Mercè, acompanyat d'una explicació —en castellà i en la veu d'Arimany— sobre el timbre de les *es* tòniques, tema clarament adreçat als castellanoparlants. Com a recursos didàctics s'hi empen la repetició, la proposta d'una activitat (reproduir en veu alta la pronúncia de les vocals estudiades) i, fins i tot, l'encàrrec de deures (que els radiooients es fixin en la distinció de timbre de les *es* en les converses en català que sentin; i val a dir que, la segona lliçó, comença interrogant-los sobre aquesta tasca).

JU: Hola, Mercè! Què fa la Roser?

ET: La Roser està esperant un nen.

JU: Doncs haurem de fer-li un obsequi quan arribi al món aquest nen, que també podria ser una nena.

MA: Fíjense ustedes en la vocal final de ambos nombres: *Mercè, Roser. Mercè, e* abierta como *nen i nena, è. Roser, e* cerrada como *paper i fer, é, è i é*. Pronúncienlo ustedes, esforzándose en hacer esta distinción que el catalán hace y el castellano, no. *Mercè, Roser. è, é*. Permaneceremos unos segundos en silencio para que ustedes lo repitan para sí mismos pero en voz alta. *è... é... Mercè, Roser. è, é*. En las conversaciones que oigan en catalán por la calle, en casa o en el trabajo, esfuércense, hasta la próxima lección, en distinguir las *ès* abiertas y las *és* cerradas.

Ha estat la primera emissió, de vuit minuts, i només queda temps per al comiat, pensat «para todos» (mostra evident que la lliçó prèvia s'adreçava a un únic col·lectiu, l'immigrant). La fórmula escollida és «a reveure», que consideràriem poc adequada per al mitjà radiofònic si no interpretéssim la tria com una manera de difondre una fórmula de comiat sense paral·lel en castellà, interpretació que es confirma davant les fórmules d'altres emissions («adéu-siau»). És el primer cop que s'empra el català en un fragment, encara que sigui breu, que no va adreçat exclusivament als catalanoparlants. I darrere del comiat, la cloenda del programa, que es va anar repetint en les successives emissions: «Han escuchado una nueva lección de *Cursos de catalán* de Radio Barcelona».

4. ALTERNANÇA DE LLENGÜES VEHICULARS

En atenció al col·lectiu principal de destinataris —els immigrants castellanoparlants—, el programa va començar plantejant les explicacions de la major part de les normes en castellà, en les veus d'Isidre Sola i, secundàriament, del mateix Arimany, explicacions en les quals s'inserien els exemples en català a través dels personatges del Jordi (Xavier Ubach) i la Mercè (Enriqueta Teixidó). En ocasions, s'obria un parèntesi,

adreçat explícitament als catalanoparlants, sobre alguna qüestió de nivell més avançat: llavors, Arimany emprava el català en l'exposició, amb unes tries lèxiques («de bell antuvi») i gramaticals («diguérem») que sobten en un mitjà de comunicació de massa. L'alternança entre català i castellà, i el recurs al castellà com a llengua vehicular per a ensenyar el català, s'observen també en seccions de difusió de la normativa publicades en aquesta mateixa època, especialment en periòdics en castellà: és el cas de *Lecciones de catalán para todos* (notem-hi, a més, la voluntat de destacar-ne, ja des del títol, el destinatari no excloent), inserida a *El Correo Catalán* de 1969 a 1975 (Casals 2008).

Tornant als *Cursos de catalán* de Ràdio Barcelona, els primers programes contenen freqüents recordatoris de la duplicitat de destinataris, que justifica alhora l'alternança en les llengües vehiculars: «Y recuerden quienes siguen estas clases y aún no hablan catalán que, por ahora, cuando doy alguna explicación en catalán, preciso algún detalle con el cual no es necesario que ellos se compliquen todavía». A la cinquena emissió, tanmateix, s'observa un canvi. La lliçó comença amb la veu d'Arimany, en castellà, repetint l'explicació sobre la grafia de *quan* i *quant* que en el programa anterior havia adreçat, en català, als catalanoparlants, i se'n dona el motiu:

IS: Lo indicábamos solo para los que ya hablan catalán, para no recargar el aprendizaje de los demás, pero algunos radiooyentes que no lo hablan han expresado a la emisora su interés en conocer ya desde ahora estas normas y por eso hoy las repetimos para todos. Pero añadiremos además, para todos, la observación de que...

Notem que en la resposta immediata que va donar el programa a aquestes peticions (o queixes?), acceptant el canvi en la metodologia (passar de diferenciar dos grups de destinataris a tractar-los unitàriament i, doncs, expandir l'ús del castellà com a llengua vehicular a la totalitat de les explicacions), apareix l'expressió «para todos» repetida a tocar. S'intueix que el destinatari no excloent devia facilitar l'autorització del programa, raó per la qual s'hi feia tant d'èmfasi: després d'aquest toc d'atenció, remarcar-ho era més important que mai.

Hi ha dos factors que ens fan pensar que aquesta suposada petició dels radiooients castellanoparlants motivada pel seu «interés en conocer ya desde ahora estas normas» amaga, en realitat, una queixa (o, fins i tot, una amonestació de les autoritats?), per l'ús del català com a llengua vehicular del curs, encara que fos de manera molt secundària respecte del castellà. Un dels factors que ens mena a aquesta idea és que, en tota la cinquena emissió, el català desapareix completament com a llengua vehicular i només es reserva per a tres usos: els exemples, un parell de frases d'Arimany adreçades als personatges del Jordi i la Mercè, i la fórmula de comiat, que es planteja com un exercici perquè els radiooients la repeteixin. L'altre factor és la reestructuració total que

es declara que ha patit aquella emissió del programa i els consells que s'ofereixen als castellanoparlants interessats a aprendre el català —és a dir, als que, presumptament, han demanat que totes les explicacions es fessin en castellà. Se'ls demana una actitud activa en l'aprenentatge del català, que s'atreveixin a parlar-lo (i suposem que, abans, a escoltar-lo) en comptes de voler només llistes de normes sobre el català (donades en castellà), i se'ls compensa declarant que els exemples, i les explicacions quan incorporin fragments en català, seran locutats ben lentament i inserint-hi pauses.

IS: Bien, el objetivo de hoy era hablarles de la última complicación que presentan las vocales en catalán, pero tendremos que dejarlo para otro día porque antes quiero hacerles una recomendación que juzgo muy útil. [...] Es lo siguiente: cuando emprendan el estudio de cualquier idioma, dispónganse a hacer el ridículo. No pueden pasar adelante sin atravesar una fase en que pronunciaran mal, muy mal, pero dedicarse a meterse normas y más normas en la cabeza, sin ninguna operación activa por su parte, constituiría lo que en catalán llamamos *escalfarse el cap*, calentarse la cabeza, es decir, tomarse mucha preocupación por algo que no puede conducir a ningún resultado. [...] Y este entreno ante la radio, en solitario o en compañía de sus más íntimos, hará que el día que digan algo en catalán en presencia de otras gentes vayan ustedes más seguros y sea menor el temor al ridículo.

Diríem que l'autor del curs va fer de la necessitat virtut i —mentre donava mostres d'acatar la petició— va convertir aquella demanda d'ús exclusiu del castellà com a llengua vehicular en un motiu per a llençar des del programa una crida encaminada a potenciar l'ús del català entre els castellanoparlants, convidant-los a superar la vergonya que sovint frena l'ús dels qui no dominen prou bé una llengua. En la següent emissió, la sisena, el català tampoc no és utilitzat en cap moment en les explicacions, i fins i tot es recorre a exemples en castellà per a il·lustrar un concepte lingüístic general: la diferència entre accent fònic i accent gràfic («en la palabra *jamás* la segunda *a* lleva acento fónico y gráfico, pero en la voz *llama* la primera *a* posee acento fónico pero no lo lleva gráfico»).

Després d'aquestes dues emissions en què el català desapareix com a llengua vehicular, i en què s'omet tot esment al col·lectiu catalanoparlant, a la setena lliçó es retorna al pla traçat i, cap al final, reapareix una explicació d'Arimany, en català, adreçada als catalanoparlants: «Que prenguin aquí nota els catalans que...». Acabat l'incís, es retorna al castellà en la veu d'Isidre Sola, que comença atraient l'atenció del col·lectiu castellanoparlant, que podia haver-se dispersat, i el situa novament com a destinatari: «Le interesa ahora a usted estar muy atento porque voy a decirle que...». La vuitena lliçó confirma aquest retorn al pla traçat, però introdueix una nova estratègia: incloure el col·lectiu castellanoparlant traduïnt una part de les explicacions

fetes prèviament en català («Aquellos que no hablan catalán, pero están atentos a esta explicación para los catalanes, observen que...»).

La reintroducció del català com a llengua vehicular s'acompanya també d'un increment en l'extensió dels diàlegs protagonitzats pels personatges del curs. Tanmateix, l'augment es compensa amb la introducció, al costat dels comentaris habituals des del principi, de traduccions cap al castellà de fragments d'aquestes interaccions.

ET: Jordi, què vaig dir que havia de comprar?

JU: Això ho sabràs tu!

ET: És que faig llista i estic segura que em descuido alguna cosa. Una cosa que havia de comprar per a tu.

JU: Quines has apuntat?

IS: Adviertanlo: podemos decir *quines has anotat?*, pero es más espontáneo, más popular, decir *apuntat*.

ET: Al mercat, carn, peix...

IS: Carne, pescado.

ET: ...pasta per a sopa, oli...

IS: Pasta para sopa, aceite.

JU: Si és per a mi, no serà cap d'aquestes.

ET: Bé, em saltaré les altres del mercat.

JU: A veure.

ET: No!, al darrere. Tot aquest full és de coses de la plaça.

IS: También es más popular, más corriente, decir *vaig a plaça* que no *vaig al mercat*.

JU: Mitges...

IS: Medias.

JU: Això no va per mi! Mocadors...

IS: Pañuelos.

JU: Això potser sí! Teixit per a llençols...

IS: Lienzo para sábanas.

ET: Ah! Mitjons!

JU: Això no ho diu enlloc.

ET: Vull dir que és el que em descuidava.

IS: Lo que se me olvidaba. Dejar de hacer algo por distracción, descuidarse. Fíjense, además: *mitges*, *medias*; *mitjons*, *calcetines*.

Ja no hi haurà més discontinuïtats en l'ús del català com a llengua vehicular, ni més interrupcions de les crides a part «per als qui heu nascut catalans» (o, simplement, «per als catalans») i «per als qui ja parlu habitualment català». A la lliçó 16 detectem una novetat en la crida: s'hi fa referència a l'ús oral de la llengua i, a més, a l'ús escrit («els qui ja esteu entrenats a parlar català i que també l'heu escrit, tant si l'escriuiu fins ara més bé o més malament»). I a la lliçó 24 la referència és per als lectors de català: «Vàrem dir [...] que faríem un advertiment especial per als qui han llegit bastant de literatura catalana».

Cap a les darreres lliçons del programa, s'observa un increment de la presència del català com a llengua vehicular, amb una modificació substancial: ara algunes explicacions en català van adreçades també als radiooients castellanoparlants, i no només als catalans, tot i que, en aquell cas, sempre duen l'acompanyament de la traducció total o parcial cap al castellà. A la lliçó 28 s'explicita obertament:

IS: Ahora, quizá alguno de ustedes lo habrá observado ya, hemos ido pasando a una nueva fase de entrenamiento en que, sin llegar a darles explicaciones totalmente en catalán, el profesor Arimany se ha dirigido ya a veces a todos los radiooyentes conjuntamente en catalán, exponiendo una norma de la que posteriormente he dado yo en castellano una repetición de lo esencial [...] Durante unas cuantas lecciones vamos a generalizar este método que, aun a riesgo de forzarles a ustedes algo, les hará avanzar en el dominio de la lengua cuyo estudio es nuestro objetivo.

Certament les lliçons 28 i 29 compleixen aquest anunci, però a la 30 s'observa un canvi sobtat en què el castellà quasi és eliminat del programa (amb l'excepció de la capçalera i la cloenda, idèntiques per a totes les emissions i íntegrament en castellà). Desapareixen les explicacions en castellà i les traduccions a aquesta llengua es limiten, durant tot el programa, a tres mots solts: *precedint, precediendo; l'aixeta, el grifo; quelcom, algo*. Ni una paraula més.

Les tres emissions restants, tot i que mostren una certa reversió d'aquest canvi brusca, confirmen la disminució significativa de l'ús vehicular del castellà, que passa a tenir-hi una presència mínima: la traducció de mots solts, o d'algun exemple, i alguna explicació molt sintètica que no va més enllà d'una frase («El plural del artículo determinado ni pide ni admite apóstrofe»).

5. LA COMPARACIÓ AMB EL CASTELLÀ COM A RECURS PEDAGÒGIC

A més d'usar el castellà com a llengua vehicular majoritària de les explicacions, el recurs a aquest idioma forma part d'un mètode contrastiu d'ensenyament del català, basat en la comparació entre ambdues llengües. Així, a l'hora d'ajudar els castellanoparlants a diferenciar el timbre de les *os*, es recorre a un fet de gramàtica històrica: la correspondència que sol establir-se entre el diftong *ue* castellà i la vocal *o* oberta catalana, com a resultat de l'evolució habitual, en aquestes dues llengües, de la *o* breu llatina («Casi siempre que en castellano aparece el grupo *ue*, si la palabra catalana procede de la misma voz latina [...] en vez de *ue* contiene una *o*: [...] *muerte, muerto, mort*»).

El recurs a la comparació amb el castellà també es fa servir en explicacions ortogràfiques, pensades sobretot per a l'audiència catalana, per a ajudar a distingir la

manera d'escriure dos mots que en català han arribat a ser homòfons però en castellà, no.³ En aquest cas, s'empra perquè resulta més fàcil i més ràpid, per als parlants sense gaire formació lingüística, recórrer a la traducció al castellà que no pas interioritzar determinats conceptes gramaticals («*Cuanto*, *quant* amb *t*. *Cuando*, *quan* sense *t*»).

Fins i tot, en l'ensenyament del català amb el mètode contrastiu amb el castellà, es recorre a diferències dialectals presents en aquesta llengua, aprofitant que una part important del col·lectiu immigrant procedia del sud de la península i parlava, doncs, amb trets dialectals andalusos.

MA: O sea, que los que hemos nombrado en castellano, *cantar*, *saber*, *dormir*, se escriben igual en catalán, pero se pronuncian *canta(r)*, *sabe(r)*, *dormi(r)*.

IS: ¿Le causa extrañeza o dificultad esto? No debiera producirle tanta como parece, sobre todo si es usted andaluz. Si lo es, observe como dice que se va a la cama. Dirá: *Me voy a dormi(r)*. O sea, que se ha comido la erre que sigue poniendo al término del vocablo *dormir* cuando escribe.

Rarament el recurs a la comparació interlingüística s'estén a altres llengües romàniques, com el francès, valent-se del fet que aquest era l'idioma estranger que solia aprendre's en aquella època, en cas d'estudiar-ne algun.

IS: La y griega no es una letra, es un signo, y aun diremos mejor: medio signo. Equivale al tilde que usted pone en castellano sobre la ene cuando quiere pronunciarla eñe [...] Únicamente el castellano hace uso del tilde. [...] Los de ustedes que sepan francés recordaran que el francés pone una ge delante de la ene y el grupo *gn* lo pronuncian simplemente eñe.

6. EL MITJÀ RADIOFÒNIC: AVANTATGES I INCONVENIENTS PER A L'ENSENYAMENT DEL CATALÀ

El fet que *Cursos de catalán* fos un programa radiofònic permetia que una bona part del curs es dedicqués a exposar normes de pronunciació dels sons del català, cosa que constitueix una novetat respecte d'altres cursos de l'època, apareguts majoritàriament a la premsa. En aquesta, per la mateixa naturalesa escrita del mitjà, les lliçons solien orientar-se a l'escriptura i feien poca atenció a la pronúncia. En canvi, el programa *Cursos de catalán* de Ràdio Barcelona oferia la possibilitat d'aprofundir en la modalitat oral i de proporcionar normes ortoèpiques. L'ensenyament es basa sobretot

3. En el cas de *quant* i *quan*, afecta només els parlars catalans amb emmudiment de la dental del grup final *-nt*.

en la repetició d'exemples («repitan ustedes: *pes-se-ta*», «pronúncienla en voz alta», «lentamente, como si la paladearan»), però també es donen indicacions complexes sobre com cal moure els òrgans fonadors:

MA: Pronúncienlo lentamente y que cada uno procure observar la posición de su lengua en la boca en el instante en que pronuncia la *e*. Tiene la punta de la lengua arriba de la boca apuntando al paladar. [...] Pruebe usted ahora de decir *él* adelantándola más y teniéndola algo más baja, apuntando no al paladar mismo sino hacia los dientes superiores, hacia el punto en que el paladar se une a los dientes. [...] Verá como, intentando decir *él*, no puede decirlo bien y como en cambio, sin haberse propuesto decir *ell*, casi lo dice.

Per contra, l'exposició de qüestions referides a l'escriptura planteja alguns problemes en el mitjà radiofònic, inconvenient que no s'oculta: «Como en una emisión radiofónica no podemos hacerles contemplar ejemplos en una pizarra, convendría que para las próximas lecciones tuvieran la previsión de tener a mano un lápiz, un bolígrafo o pluma, y una cuartilla blanca». Aquesta petició es deu al fet que, en ocasions, s'intenta suplir la mancança esmentada demanant als oients que facin exercicis escrits durant l'emissió del programa.

IS: Tomen ahora el lápiz o el bolígrafo y escriban formando línea, pero algo distanciadas, las cinco vocales: *a, e, i, o, u*. Debajo de cada una, un número por el mismo orden: uno, dos, tres, cuatro, cinco. Tomen nota de que las que llevan número impar...

MA: En català, imparell.

IS: ...tienen acento constante: *a, i, u*. De estas, el de la primera, *a*, es siempre grave. Escribanlo avanzando de izquierda a derecha y descendiendo sobre la *a*. El acento de las otras dos, *i, u*, es siempre agudo. Escribanlo como en castellano, retrocediendo de derecha a izquierda al descender sobre la vocal.

També es demana aquesta col·laboració dels oients, per a suplir la manca de pissarra, en temes que van més enllà de l'exposició de normes ortogràfiques.

IS: Escribalo usted en columna: *he, has, ha*. Y siguiendo la misma columna, los plurales: *hemos, habéis, han*. Supongamos que lo que tengamos que hacer sea cantar.

MA: Digámoslo ya en catalán. *He de cantar, has de cantar, ha de cantar*.

IS: ¡Alto! Al llegar a *hemos* tache usted la terminación *-os* y le quedará *hem*, que es la forma catalana.

MA: *Hem de cantar*.

IS: *Habéis* es la única que cambia. Dirá *heu*.

MA: *Heu de cantar*.

IS: Y el último, *han*, es igual.

MA: *Han de cantar*.

IS: A esa forma de expresión se la llama tiempo de obligación. Pues bien, fíjese en esto: a continuación de *he de* escriba el verbo *cantar*. Vaya poniendo comillas debajo

- para expresar *he de cantar, has de cantar, ha de cantar*, etcétera. Ahora inviértalo y suprima la partícula *de*.
- MA: Es decir que, en vez de *he de cantar*, diga *cantar he*, suprima la letra hache y conviértalo en una sola palabra: *cantar he, cantaré*.
- IS: Proceda así con las voces restantes y tendrá formado el futuro.

7. EL RECURS A L'AMENITAT

Per a guanyar proximitat als radiooients i conferir al curs un to més similar al d'un programa d'entreteniment (com un radioteatre, que tant d'èxit tenien a l'època) que al d'un estricte programa cultural d'ensenyament de la llengua, s'empren diversos recursos. Un són les interpel·lacions directes a l'audiència, sigui al col·lectiu (en plural) o a cada individu particular (en singular). En els fragments en castellà, aquestes interpel·lacions sempre es fan amb el tractament de *vostè*: «¿Qué les parece, con *t* o sin *t*?», «¿Entienden lo que queremos dar a entender por *acento fónico*?», «recuérdelo, que usted ya lo sabe». En català, alterna el tractament de *vostè* («fixin-se», «estiguin atents») i el de *vós* («Endevineu per què?», «vegeu»).

També hi ha algunes picades d'ullet als oients amb la selecció d'exemples que els poden resultar suggeridors. Així, quan es parla dels cognoms amb *ch* final, s'esmenten *Ubach* (Xavier Ubach posa veu al personatge del Jordi) i *Blanch* (Armand Blanch dirigeix el quadre escènic). També s'emparellen, en tractar de la grafia de la «neutra semifinal», *Comas* i *Molas*, que fan venir al cap els dos eminents professors i historiadors de la literatura, els cognoms dels quals, juntament amb el de Riquer, esdevindrien indissociables arran de la publicació a Ariel de la magna *Història de la literatura catalana* que va assolir els onze volums en l'edició de 1984-1988, però que arrenca dels tres volums que Riquer va publicar ja el 1964 i que van ser continuats per Comas, primer, i per Molas, després. També és suggeridora la tria de llocs a propòsit del pronom locatiu *hi*: «Reus, París o Londres», en al·lusió a la conegudíssima frase que associa el nom de Reus al d'aquestes dues capitals europees.

D'altra banda, les converses creuades entre els locutors creen un to desenfadat. Sovint Arimany s'adreça als seus col·laboradors («Què us sembla, ho hauran entès?», «A veure, nois, uns exemples»). En moltes ocasions, s'empra la polifonia per a introduir tocs d'humor, cosa freqüent en els comiats, que poden simular interrupcions dels personatges a les explicacions d'Arimany. És el que s'esdevé quan, davant l'anunci de l'estudi de la conjugació del futur, el Jordi exclama: «Parlant del futur, això serà un altre dia, oi?». I quan, després de l'exemple *porta*, la Mercè diu «Professor, parlant de porta, val més que l'agafem i ens en anem» o, després de diferenciar *quan* i *quant*, pro-

fereix «Ai, que tard és ja! Quan —sense *t*— acabarem?», que rebrà la rèplica «Quanta impaciència —amb *t*! Tan malament ho faig?», la qual es prendrà com a excusa per a ampliar l'explicació a la distinció entre *tan* i *tant*, en el programa següent.

Aquests jocs a voltes tenen continuïtat entre lliçons, com les protestes del personatge de la Mercè, durant unes quantes emissions, perquè encara no han anat a comprar com s'havia anunciat («El que jo veig és que, amb tanta explicació, avui no compraré res»).⁴ El joc serveix per a anar introduint exemples:

ET: Si seguim així, enraonant tant vostè, res no veurem. Ni veurem, ni sortirem, ni comprarem. Només escoltarem.

MA: Observen: *comprarem*, de la primera conjugació, *comprar*; *veurem*, de la segona, *veure*; *sortirem*, de la tercera, *sortir*. Siempre con la misma terminación *-em*. O sea, para todas las personas, *-é, -às, -à, -em, -eu, -an*.

Tot i que habitualment aquestes interaccions jocosos es produeixen entre el professor i els personatges, en ocasions aquests també es burxen entre ells. Així, la Mercè s'encara amb el Jordi després que aquest hagi donat l'exemple *mitjó*: «Que potser treus aquest exemple perquè encara no t'he comprat els mitjons?». I el Jordi amb la Mercè, després que ella hagi dit l'exemple *estúpid*: «Noia, no em miris quan diguis això!». No és estrany que les bromes s'emprin com a excusa per a introduir continguts nous: després de recordar la norma de formació del femení per als masculins acabats en vocal tònica, a partir d'una broma es passa al cas dels noms acabats en *erra* (muda, en el català central).

JU: *Lleó, lleona*.

ET: Això ja ho vas dir l'altre dia! Sembla que em vulguis espantar amb els teus lleons.

JU: Doncs, *domado(r)*.

MA: Ep! Parem-nos. *Domado(r)* no vindria bé per a l'exemple. *Lleó, lleona* està bé, però el femení de *domado(r)* és *domadora*.

Les bromes també poden ser la manera de deixar més clar un concepte que s'ha definit, com aquesta que s'introdueix en la diferenciació entre *substantiu* i *adjectiu*:

MA: *Company* és un nom substantiu, quelcom...

IS: Algo.

4. S'hi recorre al tòpic de la dona a qui agrada comprar i l'home que rondina perquè ella va de compres. No és l'única mostra de la visió de la dona en la societat de l'època:

ET: Prou! Avui no espero més i surto a comprar.

JU: Noia, fes el que vulguis. Què m'expliques a mi?

ET: Ho dic perquè vull anar-me'n de seguida. Aquí tens l'esmorzar preparat, eh? Ja te'l prendràs.

MA: ...que té una existència concreta, que imaginem ben bé.

JU: Si es refereixen a mi, sí que existeixo ben bé. Sóc aquí. Poden tocar-me.

MA: Nom substantiu, doncs.

També es recorre als jocs de paraules, que serveixen alhora per a donar amenitat i per a fer explicacions de caire lingüístic, com quan es juga amb el substantiu *supermercat* i l'adjectiu *supermarcat* («és una botiga com les altres, molt gran, ja ho sé, però amb la característica que tot, tot, ho marquen, per això en dic *supermarcat*»), que presenta dificultats de locució, atès que la diferència que reflecteix la grafia hauria de quedar neutralitzada en la pronúncia del català central, la que s'empra en el programa d'acord amb l'extracció dialectal dels locutors, com és lògic, d'altra banda, pel fet d'enregistrar-se al cap i casal de Catalunya, i d'emetre's per Ràdio Barcelona.

Esporàdicament es confereix un to col·loquial també a alguns fragments de les explicacions lingüístiques. És el que passa en la descripció de la confusió entre *o* i *u* àtones («la *o* es una letra juguetona que, en cuanto uno no la sujeta fuertemente pronunciándola acentuada, aunque siga escribiéndose *o* se pronuncia *u*»), a propòsit de la funció copulativa de la conjunció *i* («Fa de cordill aquesta *i*») i en la introducció a la flexió verbal («Vamos a atacar los verbos como se ataca una fortaleza»).

D'altra banda, es posa molta cura a enllaçar les lliçons, fet que proporciona un sentit de continuïtat, de sèrie, al curs. Així, cadascuna s'obre amb un recordatori, que pot revestir diverses formes: una al·lusió a allò que els oients saben per programes anteriors («Sabemos que...»), una pregunta («¿Se han acordado ustedes de...») o un recordatori convencional («Terminamos la última lección...»). I es juga a crear intriga anunciant trucs o respostes que s'oferiran en la propera lliçó, com una manera de fidelitzar l'oient: «Acuérdense de escucharnos el próximo día con papel y algo para escribir al alcance de la mano. Les indicaremos un procedimiento facilísimo, un pequeño truco para recordar esto muy bien», «Observen unos y otros ese *quanta* y ese *tan* que acabamos de usar en esta réplica. Nos ayudarán para darles una nueva orientación más precisa, el próximo día, sobre este pequeño problema».

8. TEMES

El gruix dels temes tractats als *Cursos de catalán* va adreçat als castellanoparlants i fa èmfasi en els aspectes de la llengua catalana que són diferents de la castellana i que, per tant, poden causar més dificultats d'aprenentatge a aquest col·lectiu. S'hi dedica molta atenció als fonemes que, pel fet de no existir en l'inventari del castellà, o bé de trobar-se en aquesta llengua en una distribució diferent, generen dificultats de

pronúncia a aquest col·lectiu: la *e* oberta, la *o* oberta, les neutralitzacions del vocalisme àton, la *essa* sonora, les sibilants palatals sordes fricativa i africada,⁵ la lateral palatal en posició final, l'emmudiment d'erra a fi de mot i els grups consonàntics finals. També les qüestions ortogràfiques es van seleccionar pel criteri de les divergències entre totes dues llengües i es van tractar l'accent greu i agut,⁶ la *i* llatina i la *y* grega, el dígraf *ny*, el valor de la grafia arcaica *ch*, l'apostrofació i l'escriptura de la vocal neutra en síl·laba final.

Altres qüestions ortogràfiques més complexes es van reservar per al col·lectiu catalanoparlant, que va rebre alguna pinzellada sobre accents diacrítics, ús del guionet en l'escriptura dels nombres, valors fonètics de la grafia *x*, canvis en la consonant final del radical en passar un femení singular acabat en *-a* a un femení plural acabat en *-es* i distinció entre *quan* i *quant* i *tan* i *tant* (traduït al castellà en la propera emissió; vg. l'apartat 4).

En l'àmbit de la morfologia nominal, el curs descriu la formació del femení i del plural, diferencia entre nom substantiu i nom adjectiu —i introdueix dos aspectes sintàctics: la concordança⁷ i la col·locació relativa d'un i altre—, i presenta les formes catalanes de l'article determinat, els pronoms febles de tercera persona⁸ i els pronoms febles *ho*, *hi* i *en*, clarament diferencials respecte del castellà. En morfologia verbal, es descriuen les formes de l'infinitiu, el futur, el passat perifràstic, el pretèrit indefinit i l'imperfet d'indicatiu,⁹ i es fa èmfasi en la perífrasi d'obligació *haver de* per a evitar el castellanisme *tenir que*.

Igualment, el rebuig a una construcció típicament castellana, el *lo* neutre seguit d'adjectiu (*lo cierto*), provoca una incursió en el terreny de la sintaxi, per a proposar solucions alternatives que evitin la simple substitució per un article masculí seguit d'adjectiu (*el cert*) i recorrin a construccions més genuïnes (*allò que és cert...*; *la cosa certa...*). S'hi fa molt d'èmfasi, possiblement perquè, en aquest punt, intuïm una discrepància entre la solució proposada per altres gramàtics («la solución corrientemente indicada», que qualifica de «poco catalana») i la solució que ell considera autènticament correcta («solución óptima»). També l'intent d'evitar interferències del castellà motiva l'entrada en el camp del lèxic, amb l'inventari de fórmules de salutació, dels noms de les menjades i de les divisions del dia.

Hi ha igualment una incursió en el terreny de la sintaxi en un dels apartats dedicats als catalanoparlants, que tracta de l'ús dels relatius, tema sobre el qual s'anuncia

5. De les sonores, no se'n va arribar a parlar.

6. Tot i que es va anunciar, mai no es van explicar les normes d'accentuació.

7. En mots del programa, «concordància» en gènere i «número».

8. No es diu res dels de 1a i 2a persona, ni del reflexiu.

9. Notem absències bàsiques com la del present d'indicatiu i la dels temps de subjuntiu.

una continuació que no es produeix. I, quant al lèxic, hi ha un parèntesi per a aquest col·lectiu per a recomanar l'ús de *més bo*, com a forma preferent, davant de la també correcta *millor*.

En aquesta síntesi hem intentat presentar els temes amb un cert ordre, però la veritat és que la distribució dels aspectes estudiats al llarg del curs és força arbitrària i les qüestions fonètiques, ortogràfiques, morfològiques, sintàctiques i lèxiques es barregen sense gaire concert. Tanmateix, en els temes adreçats als castellanoparlants s'hi detecta un fil conductor sòlid: la cerca dels aspectes, de qualsevol nivell del llenguatge, que plantegen més dificultats a aquest col·lectiu a l'hora d'aprendre el català, perquè difereixen de les característiques pròpies de la seva primera llengua. En canvi, en els incisos adreçats als catalanoparlants, no sembla que hi hagi cap criteri, més enllà d'aprofitar algun mot aparegut en els exemples per a explicar un fet lingüístic que es considera massa complex per als qui no dominen encara els fonaments de la llengua, però que l'autor no vol deixar al tinter.

Tanquem l'apartat de continguts remarcant que la lliçó 18 és una invitació mig velada perquè aquells que tenen un cognom no escrit d'acord amb la normativa facin els passos necessaris per a adaptar-l'hi: «*Ferré*, escrit amb *e* final accentuada i sense erra, o sigui, incorrectament, l'haig d'acceptar així si qui l'usa no es preocupa de fer tots els passos perquè el registre oficial estableixi l'escriptura correcta, com hi ha persones que ho van fent». I dels cognoms es passa a grafies amb *-ch* final de topònims com *Montjuïc*, amb una crida clara a l'escriptura correcta: «tratándose de nombre de lugar como *Vic* y otros, que no tienen que cobrar herencias ni gozar de otras prerrogativas de tipo personal, usted no tiene que escribirla».

9. IDEOLOGIA LINGÜÍSTICA

A través d'algunes de les lliçons es pot extreure quina era la ideologia lingüística (Woolard 1998) d'Arimany. No té pèrdua l'emissió 22, en què es relacionen els trets del caràcter d'un poble amb les característiques de la llengua que aquest poble parla. S'hi diu que l'esperit del poble català és concret i aquesta qualitat es relaciona directament amb una rècula de fets lingüístics diferencials entre català i castellà. El nostre amor a la precisió és el que ens fa dir *bon dia*, en singular, i no *bons dies*, en plural; el que fa que diferenciem entre *la tarda* i *el vespre*; el que provoca que no disposem de l'article neutre *lo*, i el que ens impulsa a usar pronoms com *en*, *hi* i *ho*. Reproduïm només fragmentàriament els mots textuais que recullen aquesta convicció en el vincle entre el caràcter del poble català i les característiques de la llengua catalana.

IS: El catalán es hombre amante de las cosas muy concretas, de la precisión. Esto se refleja en su manera de expresarse, en lo que llamamos *espíritu del idioma* [...].
Veamos la manera de saludar. Por la mañana.

[...]

ET: *Bon dia!*

MA: O sigui, el que seria l'equivalent de *¡buen día!*, no de *¡buenos días!*, com dirien en castellà. Fixin-se que allò que desitgem bo per a la persona a qui saludem és el dia concret en què som, i no tots els dies de la seva vida. De sobres sabem que n'hi ha de bons i de dolents. Ni uns quants dies, sinó concretament aquell que estem vivint. Repugna a l'esperit concret del català dir *¡bons dies!*

Intuïm que aquesta explicació no es devia posar bé a l'audiència castellano-parlant (qui vol ser inconcret i imprecís?!), perquè la lliçó següent s'obre amb una llarga disquisició sobre aquest tema, que comença com una matisació però acaba sent una ratificació. El llarg aclariment permet que aflori un altre vessant de la ideologia lingüística d'Arimany: la concepció del canvi lingüístic en termes de corrupció de la llengua, provocada pels qui parlen malament, i la visió del gramàtic com aquell que ve a posar ordre i, més que fer explícites les normes ja existents en el sistema lingüístic, li'n confereix unes.

IS: No interpreten nuestra afirmación de que el catalán es más concreto como una afirmación chovinista que equivaliera a decir *el catalán es superior*. [...] Todos sabemos que una lengua moderna, como las nuestras, lenguas que no llegan a contar un millar de años, son fruto de la evolución y la alteración de otras más antiguas [...] Pero esa evolución, alteración y aun adulteración, no es fruto de un azar, es la adaptación del lenguaje al modo de observar, captar, concebir, aprehender la realidad circundante y lo que uno puede observar de sí mismo y de los demás, que tienen unas gentes que por influencias étnicas, históricas o del simple devenir de la vida misma, ven esa realidad bajo otros ángulos de visión, de estimación, de valoración, etcétera, que les obliga a expresarse de modo algo distinto, que por acumulación sucesiva y por influencia [...] de los que peor escriben y de los que no saben escribir y que al hablar lo hacen muy mal, que a nuestro entender son los que más han influido en el espíritu de los idiomas en formación, van dejando conformado el nuevo idioma bajo características que los lingüistas y gramáticos interpretan intentando elevarlas a normas. [...] Por eso, expresarse de acuerdo con lo que la gramática ha recogido y decantado del impulso popular significa algo mucho más profundo que una voluntad de expresión correcta, significa la fidelidad al espíritu que ha generado el idioma.

10. ESMENTS D'AUTORITAT

És freqüent que Arimany faci referència al fet que les normes que difon el programa estan recollides a les gramàtiques. I també és habitual que, tot seguit, hi

afegeixi una precisió, una generalització o un truc, remarcant que són de collita pròpia («Fins aquí, la norma que trobaran en qualsevol gramàtica. Ara nosaltres intentarem donar-los una solució més fàcil») i, fins i tot, que han estat pensats expressament per als radiooients d'aquell programa («La norma és senzilla i està preceptuada per la gramàtica. Ara jo els en donaré una altra, elaborada per a vostès, radiooients, i que els serà de molta utilitat»). L'èmfasi en el caràcter simplificador i pràctic de les solucions alternatives que proposa Arimany reflecteix la voluntat d'arribar a un públic com l'immigrant, majoritàriament de nivell cultural baix.

En una ocasió, es fa un esment d'autoritat, elogiós, a l'Institut d'Estudis Catalans, que continuava operant en la clandestinitat,¹⁰ del qual es diu que «amb molt bon criteri de simplificació i unificació, ha establert que escrivim amb *e* les neutres semifinals de mots propis que res no tenen a veure amb el plural», en referència a casos com *Messies*, *Elies* o *Zacaries*.¹¹ També en un cas, en la recerca de les arrels del mot *tarda*,

10. Com a mostra del fet que la Secció Filològica era un referent d'autoritat clar per als qui es dedicaven a l'ensenyament del català en aquells temps difícils, podem al·ludir a una carta adreçada a Pere Bohigas, el 14 de novembre de 1966, per un grup de professors de català «que se senten absolutament addictes a l'Institut d'Estudis Catalans, i que volen seguir tothora la seva autoritat, la qual desitjarien poder invocar en tota ocasió», en la qual es formulen diverses peticions que es resumeixen en una: que la Secció Filològica dictami sobre aspectes de la normativa no resoltos definitivament. La lletra de resposta es va produir el 28 del mateix mes: el president de la Secció Filològica, alhora que es comprometia en nom de la institució a procurar «resoldre totes les consultes que se li facin», recordava «que la solució de nombrosos problemes particulars que planteja el català, depèn, a vegades, de problemes més generals, i que l'Institut d'Estudis Catalans, actuant com Acadèmia de la Llengua, no pot donar solucions apressades que obliguin a rectificar-se al cap de poc temps». Ambdues missives apareixen reproduïdes al número de desembre de 1966 del *Butlletí Interior dels Seminaris d'Ensenyament de Català* de la Delegació d'Ensenyament de Català d'Òmnium Cultural.

11. Les «Noves normes ortogràfiques sobre els noms en *-es*» consten com un «acord del 7 de febrer de 1984» en els *Documents de la Secció Filològica I*. Tanmateix els mots d'Arimany, radiats el 1969, suggereixen que la recomanació d'aplicar aquest canvi ja circulava llavors entre els intel·lectuals més atents als dictàmens de l'acadèmia. Val a dir que el *Butlletí* de la DEC d'Òmnium Cultural, en el qual també va col·laborar Arimany (vg. el número de gener-febrer de 1967), dona mostres de l'interès que despertava aquest punt de la normativa en una data força propera a la del curs radiofònic. Així, en el número de novembre de 1970, hi ha un article d'un professor, Josep Pons i Sabata, titulat «Noms propis amb *-as* o *-es*?», en què denuncia que «d'un temps ençà [...] sistemàticament, els noms propis acabats en vocal neutra seguida de *s* són escrits sempre acabats en *-es*, mentre que abans, després de la fixació de l'ortografia, s'escrivien acabats en *-as* [...] o en *-es* [...] segons llur ètim, tal com fan els idiomes cultes» i considera «aquesta unificació mancada [...] de tota lògica». L'article mereixerà una rèplica del pare Josep Massot, en el butlletí de gener de 1971, titulada «Noms bíblics amb *-es* o amb *-as*?», en la qual raona la conveniència de les grafies amb *e*, llista les publicacions que l'apliquen (entre les quals esmenta les de l'IEC) i exposa d'on va sorgir el criteri d'escriure aquestes formes amb *-as*, el qual «convencé Fabra» però no «filòlegs com l'actual secretari de l'Institut R. Aramon i Serra, o com Francesc de B. Moll, bons coneixedors de la llengua antiga i la moderna», raó per la qual el considera «definitivament bandejat». La polèmica s'allarga als butlletins de març, abril i maig de 1971, amb una contribució de Jaume Riera i Sans, que aporta més elements a favor de les grafies amb *-es*, una contrarèplica de Pons i, finalment, una nova contribució de Massot, en la qual

l'esment d'autoritat és als clàssics medievals: «substantiu amb sentit de 'tardança': és en aquest sentit que l'usaven Jaume I i Muntaner: *la tarda podia tornar a gran dany*». També esporàdicament es fa una referència literària contemporània, a Verdaguer, i se'n reciten uns versos, que no devien ser triats a l'atzar, atès que hi surten dos símbols de catalanitat, la sardana i la barretina, els quals, pel caràcter folklòric, eren tolerats pel Règim —com també ho era mossèn Verdaguer, per la condició de poeta catòlic, l'obra del qual havia de ser difosa, això sí, en ortografia prefabriana (Segarra 1989).

MA: En el cas de Verdaguer, hi ha nombrosíssims versos que podríem citar. I així, recordant la llar dels seus pares, la de la seva infantesa, ens dirà: «lo fum sortia de la llar fumosa / feta per mi de resplendors de l'alba». I evoca així els jocs dels seus companys: «los companys i companyones tendres / veien a baix del porxo la sardana / i corrien a l'hort a rua feta / papallons joguinosos d'horabaixa» —noteu aquest *horabaixa* per *tarda* o, més bé, *capvespre*— «elles envers les roses que florien, / ells vers on lo cirer vermellejava, / no tant com les enceses barretines / que s'hi veien pujar com una parra».

11. PINZELLADES SOBRE LA DIVERSITAT DIALECTAL

Cursos de catalán s'emetia per Ràdio Barcelona i, com és esperable, el català que s'hi usa i també el que s'hi descriu és el central. De fet, la diversitat dialectal n'és absent quasi per complet. Així, quan s'hi tracta la neutralització de *a* i *e* i de *o* i *u* en posició desaccentuada, s'hi descriu la reducció majoritària del català oriental sense cap esment al vocalisme àton propi del bloc occidental. Quan s'hi donen exemples de *e* oberta, la distribució que mostren és la pròpia del català central, sense cap al·lusió al fet que l'occidental en conserva una altra: se seleccionen *Mercè, pera, café, sencer, ple, cinquè, sisè, setè*, sense cap prevenció d'agafar justament uns mots en què català oriental i occidental difereixen. Una darrera mostra: es parla a bastament de la erra muda final, sense cap referència a la erra final mantinguda de molts parlars valencians, malgrat que sí que es remet a la diferència dialectal del castellà en aquest mateix tret (*dormir* enfront de *dorm[i]*, que s'atribueix a l'andalús).

Malgrat això, hem localitzat alguna pinzellada sobre trets dialectals. La primera és lèxica: «La tarda no tenia nom o, en tot cas, tenia el que encara li donen a Mallorca: *horabaixa*». La segona, morfològica, referida a la forma *lo* de l'article determinat

llegim que «fou el senyor Aramon qui em convencé, ara fa set o vuit anys, amb els arguments "innovadors" a favor de les *-es*. Ell mateix usa sempre aquestes formes en les publicacions de l'Institut (vegeu encara els recentíssims volums d'*Estudis Romànics* dedicats a Fabra), com les usava a la *Gran Enciclopèdia Catalana*».

masculí: «és una manera antiga, caiguda en desús, però viva encara en la totalitat d'estaments de certes contrades de Lleida, i només a la part més retirada de la pagesia d'altres contrades catalanes». La tercera ve motivada per uns versos de Verdaguer que es reciten en el programa, els quals contenen el substantiu *cirer*, que rep l'aclariment «forma dialectal de *cirerer*».

12. DARRERA EMISSIÓ: ACABAMENT DEL CURS

La trenta-tresena emissió de *Cursos de catalán* de Ràdio Barcelona va començar amb la mateixa capçalera que totes les altres. A continuació, es va desenvolupar la lliçó corresponent. Com passava des de la trentena emissió, aquesta va servir-se fonamentalment del català com a llengua vehicular, tot i que s'hi va incloure alguna explicació breu en castellà. D'altra banda, en aquesta lliçó, com en les dues prèvies, la 31 i la 32, ja no apareix en antena la veu d'Arimany, tot i que en cap moment se'n dona una explicació, ni se'n fa esment.

L'emissió comença amb un recordatori del que s'ha fet sobre morfologia verbal. És com solen començar les lliçons: fent balanç del que s'ha dit prèviament sobre el tema. Aquesta vegada, el vincle no s'estableix amb les lliçons immediatament anteriors, dedicades a substantius i adjectius, sinó que enllaça amb la 21, la darrera en què s'ha via parlat de conjugació. El recordatori inclou l'exclusió del passat simple, un temps verbal que no s'empra en el català central oral —tot i que sí en el curs, en una tria poc habitual per a un mitjà de comunicació—, i s'entén que l'estudi en queda ajornat a més endavant. Aquesta mena d'ajornaments tampoc no són rars al llarg del curs.

Enllestit el recordatori, s'entra en matèria nova: l'imperfet d'indicatiu. Hi ha una breu explicació en castellà i es continua en català. La intervenció final és aquesta, en què aflora de nou la idea de l'esperit concret i precís del poble català:

IS: Fixeu-vos que en català diem també *perfecte* i *perfet*, en castellà només diuen *perfecto*. Amb aquests dos mots, *perfecte* i *perfet*, volem distingir amb més precisió, amb més concreció, dues coses: la cosa perfeta és la cosa feta del tot [...] I dient *perfecte* volem dir no que sigui totalment complet, sinó ben fet en tots els detalls. Per això, a aquest temps verbal no li diem *imperfecte*, perquè de perfecció no n'hi manca cap, l'anomenem *imperfet*, perquè expressa una cosa com imperfeta, com no acabada del tot, i és gairebé igual en les seves formes al castellà.

Arribats aquí, comença a sonar la música que tanca totes les emissions del programa i esperem sentir, com en les trenta-dues emissions anteriors: «Han escuchado una nueva lección de *Cursos de catalán* de Radio Barcelona». Però el que sentim és: «Y

con esta lección, número treinta y tres, de la serie *Clases de català*, de Radio Barcelona, cerramos el primer bloque de lecciones».

Més enllà del canvi en el títol del programa (*Clases de català per Cursos de catalán*), sobta el final abrupte i inesperat de les lliçons. És del tot sorprenent —o potser no ben bé del tot, si tenim en compte la desaparició inexplicada de la veu d'Arimany després de la trentena lliçó. A més, el caràcter incomplet del curs, imperfet, és evident: ¿és només una casualitat que la darrera lliçó, després de dotze sense parlar de verbs, s'hagi dedicat a l'imperfet, el temps de la «cosa no feta del tot, no ben acabada»?

La sensació d'incompletesa afecta el curs —pels continguts bàsics que no s'hi han tractat, per les remissions explícites a futures lliçons sobre temes que no hi han reaparegut més— i també afecta el darrer aspecte lingüístic tractat. D'habitud, els temes s'allarguen diverses lliçons, enllaçades entre si, en què se succeeixen les síntesis del que s'ha dit i les ampliacions. La darrera lliçó, primera dedicada a l'imperfet, té com a frase final, referida a aquest temps: «i és gairebé igual en les seves formes al castellà». És inevitable imaginar-se la lliçó següent, que hauria estat la 34, amb un recordatori succint i el desenvolupament de la idea de la similitud de formes amb el castellà, remarcant-ne, però, la diferència en la grafia de la consonant —ve baixa en català, be alta en castellà— i retraient un dels temes recurrents del curs, l'escriptura de la «neutra semifinal». L'acabament del programa es produeix, doncs, *in medias res*.

En unes pàgines manuscrites en què Miquel Arimany prenia nota de les seves activitats, la consulta de les quals devem a la gentilesa de Víctor Pallàs, trobem la resposta a aquest estroncament sobtat de les lliçons, que sembla que no amaga altra cosa que la falta de temps per part de l'autor:

[...] tinc tant d'afany de fer coses, que no dispo de temps per a fer totes les que vull, i molt menys per a anotar les que faig. I això últim em sap greu. Seria un recordatori, que el dia de demà em sabrà greu de no tenir. Però si fins i tot les classes de català per ràdio he hagut d'interrompre per manca de temps per escriure-les!

Tot i que els mots de cloenda radiats preveuen una segona tanda de lliçons («Oportunamente reemprenderemos la radiación de la serie *Clases de català*, con el segundo bloque de lecciones, cosa que será dentro de muy pocas semanas»), aquesta continuació no es va produir. Ens ho ha confirmat Xavier Ubach, veu del personatge Jordi, en una entrevista en què s'ha avingut amablement a recordar amb nosaltres aquella experiència llunyana. Les darreres paraules del curs van ser, doncs: «Fins aviat, amics».

13. CONCLUSIONS

Amb aquest treball hem volgut donar a conèixer l'existència i les característiques del programa *Cursos de catalán* que Ràdio Barcelona va emetre el 1969, en el marc dels intents que van proliferar, en el tardofranquisme, de difondre el coneixement del català a través dels mitjans de comunicació, reprenent una llarga tradició que s'havia vist interrompuda.

El programa *Cursos de catalán* va ser ideat i escrit pel poeta, gramàtic i editor barceloní Miquel Arimany (1920-1996), a petició de Ràdio Barcelona, que prèviament havia intentat sense èxit posar en antena un programa d'ensenyament del català. A més d'Arimany mateix, hi actuaven com a locutors, sota la direcció d'Armand Blanch, responsable del quadre escènic de l'emissora, Isidre Sola, veu principal, que s'encarregava de les explicacions en alternança amb Arimany, i Enriqueta Teixidó i Xavier Ubach, que representaven dos personatges, la Mercè i el Jordi, que mantenien converses entre ells, les quals eren preses com a punt de partida de les explicacions o bé servien per a exemplificar-les.

La capçalera del programa, repetida en cadascuna de les 33 emissions, declara que la intenció d'aquells *Cursos de catalán* és ajudar dos col·lectius: «ustedes que han llegado a Cataluña procedentes de otras tierras» i «ustedes que, aunque nacidos aquí, no han tenido ocasión de perfeccionar su idioma». Aquesta duplicitat de destinataris es reflecteix en la duplicitat de llengües vehiculars i en l'escissió de continguts. La llengua vehicular majoritària és el castellà, perquè els castellanoparlants són els destinataris principals del curs, l'objectiu autèntic del qual és introduir en aquest col·lectiu el coneixement del català, condició prèvia necessària per a possibilitar-ne l'ús. Al costat de les ensenyances bàsiques adreçades en castellà a aquest grup, hi ha una successió de parèntesis en què s'introdueixen qüestions més complexes adreçades en català als catalanoparlants.

L'equilibri entre les dues llengües vehiculars del curs —que preveia la presència inicialment majoritària del castellà i un increment progressiu del català— sembla que va ser difícil de mantenir, i va patir alguns canvis bruscos. Després de la quarta lliçó, les trucades d'alguns radiooients castellanoparlants —o almenys aquest és el motiu que es declara— van fer desaparèixer el català com a llengua vehicular durant dues emissions. Després es va retornar a la idea inicial i les dues llengües vehiculars van conviure, en el pla de desigualtat establert, tot i que el català va anar guanyant tímidament terreny, sobretot per l'increment de la llargada dels diàlegs entre els dos personatges del curs, el Jordi i la Mercè. A la lliçó 28 es declara la intenció d'incrementar la presència del català, que comença a utilitzar-se en explicacions adreçades a tots els oients, inclosos

els castellanoparlants, explicacions que, tanmateix, són traduïdes, sintetitzades o avançades en castellà. Brusquement, a la lliçó 30 el castellà va desaparèixer pràcticament del programa i, en les tres emissions restants, va tenir-hi una presència molt reduïda.

A més de llengua vehicular, el castellà és font de comparació amb el català, per a facilitar-ne l'aprenentatge per contrast. A banda d'aquest recurs pedagògic, se n'empren d'altres de lligats al mitjà, com la facilitat que ofereix la ràdio per a proporcionar mostres de pronúncia acurada, que els radiooients eren pregats de reproduir, i l'amenitat derivada del plantejament del curs com un petit radioteatre.

Tot i que les lliçons s'enllacen amb recordatoris inicials sistemàtics, que donen sentit de continuïtat al curs, el temari mostra un cert desordre en la successió dels aspectes estudiats, i és obvi que el programa es va interrompre de manera sobtada després de la trenta-tresena emissió —sembla que per manca de temps d'Arimany— i va deixar molts aspectes bàsics sense tractar, d'alguns dels quals s'havia anunciat que se'n parlaria. Malgrat això, és lloable la feina feta, que traspua entusiasme i també amor i fidelitat a la llengua i al país —potser en excés quan s'insisteix a justificar els trets de la llengua catalana com un reflex de l'esperit concret i precís del poble català.

Les explicacions difoses, la crida als castellanoparlants a no tenir por d'emprar la llengua del país d'acollida, la invitació a corregir els cognoms amb grafies que no s'ajusten a la normativa, l'esment d'autoritat elogiós envers l'Institut d'Estudis Catalans, les al·lusions a clàssics medievals com el *Llibre dels fets del rei en Jaume* i la *Crònica de Muntaner*, els versos de Verdaguer recitats amb passió, tot això, cal creure que no devia caure completament en terra erma. Gràcies a moltes iniciatives com la que hem descrit en aquest article, molt més compromeses en aquell temps del que ho serien ara, avui som on som —i no on érem.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARIMANY, M. (1993) *Memòria de mi i de molts altres*, Barcelona, Columna.
- BALSEBRE, A. (2002) *Historia de la radio en España. Volumen II (1939-1985)*, Madrid, Cátedra.
- BENET, J. (1995) *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Butlletí Interior dels Seminaris d'Ensenyament de Català*, Delegació d'Ensenyament de Català d'Òmnium Cultural, números de desembre de 1966, gener-febrer de 1967, novembre de 1970, gener de 1971, març de 1971, abril de 1971 i maig de 1971.

- CASALS, D. (2006) «La recuperació del radioteatre català a Barcelona després de la guerra. Representació de *Canigó*, de Jacint Verdaguer, a Ràdio Barcelona (1945)», *Anuari Verdaguer*, 14, pp. 233-251.
- (2008) «La difusió de la codificació fabriana als mitjans de comunicació durant el tardofranquisme. Publicació del curs *Lecciones de catalán para todos* (1969-1975) al diari *El Correo Catalán*», dins A. Montserrat & O. Cubells (ed.), *Entorn i vigència de l'obra de Fabra*, Valls, Cossetània, pp. 27-37.
- (2009) «*En totes direccions*» (1971), de Ràdio Barcelona. *Resistència de la llengua catalana a la radiodifusió durant el tardofranquisme*, Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASALS, D. & N. FAURA (2015) «Contribució de Josep Ibàñez i Senserrich a la difusió i a la reivindicació del català durant el Franquisme a la premsa: la primera etapa (1966-1967) de la secció «Aclariments lingüístics» de *Tele/estel*», *Estudis Romànics*, xxxvii, pp. 85-113.
- CASANOVA, E. (2000) «El model lingüístic del programa radiofònic *De Dalt a Baix* (Ràdio Peninsular de RNE-València, 1974-1977)» dins I. Creus, J. Julià & S. Romero (ed.), *Llengua i mitjans de comunicació*, Lleida, Pagès, pp. 215-227.
- FERRANDO, A. & M. NICOLÀS (2011) *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.
- FRANQUET, R. (1994) *Ràdio Barcelona. 70 anys d'història 1924-1994*, Barcelona, Col·legi Oficial de Periodistes de Catalunya.
- HAUGEN, E. (1983) «The implementation of Corpus Planning», dins J. Cobarrubias & J. Fishman (ed.), *Progress in Language Planning: International Perspectives*, Berlín, de Gruyter, pp. 267-287.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1990) *Documents de la Secció Filològica*, 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SÁNCHEZ-PANTOJA, A. & V. PITARCH (2009) *El combat per la premsa. Al Vent i Nosaltres els valencians*, Castelló, Universitat Jaume I.
- SEGARRA, M. (1989) «L'hora zero de la llengua catalana: l'any 1939», *Serra d'Or*, 353, pp. 27-29.
- SOLÀ, J. (1977) *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística*, Barcelona, Edicions 62.
- VALLVERDÚ, F. (1975² [1968]) *L'escriptor català i el problema de la llengua*, Barcelona, Edicions 62, pp. 89-102.
- WOOLARD, K. (1998) «Introduction: Language ideology as a field of inquiry», dins B. Schieffelin, K. Woolard & P. Kroskrity (ed.), *Language Ideologies: Practice and Theory*, New York, Oxford University Press, pp. 3-47.